

Mervanoğulları Döneminde Diyarbakır

Yrd. Doç. Dr. Sıddık Ünalın

Milletlerin siyasi teşekküller oluşturmaya başladıkları ilk dönemlerden beri Fırat ve Dicle nehirleri ile kollarının hayat verdiği verimli el-Cezire[1] veya Mezopotamya toprakları tüm devletlerin ve milletlerin iştahını kabartmıştır. Fırat ve Dicle nehirleri arasında kalan topraklara Araplar el-Cezire veya Mümbit Hilal, diğerler milletler ise Mezopotamya olarak isimlendirmektedirler.[2] Bu bölge ilk medeniyetlerin canlandığı yeşerdiği bu topraklar kimi devletleri yeşertmiş ve kimi devletleri de kabul etmemiştir. Bu topraklar binlerce yıldan beri bir çok devletin ve milletin doğumuyla ölümüne tanıklık ve beşiklik etmiştir. Diyarbakır'ın veya bölgenin etnik yapısı İslamiyet'in ortaya çıkışından bir süre önce başlayan ve İslam'ın gelişimiyle hızlanan Arap kabilelerinin göçleri ve yerleşmeleri ile tamamlanmıştır. İnsanlık tarihi içerisinde bir devlet kurup da bu bölgeye uğramamış hemen hemen hiçbir millet yoktur diyebiliriz. Buna göre bölgeye gelmiş devletlerin ve milletlerin tarihine kısaca bakmak istiyoruz.

Hız. Ömer döneminde fethedilen ve Hız. Osman döneminde hızlı bir şekilde yerleşen Arap kabileleri Mudar, Rebia ve Bekir'den dolayı Diyararmudar, Diyarrebia ve Diyarbekir isimleriyle anılmıştır. Böylece üç bölgeye ayrılan el-Cezire, Arapların bu bölgedeki hakimiyetlerini de pekiştirmiştir. [3]

Bu dönemde Diyarbakır'a, Amida veya Âmid[4] denildiği, Asur Hükümdarları'ndan Adad-Nirari'den (1310-1281) kalma bir kılıç kabzasındaki yazıdan ve M.Ö. 800 yıllarından kalma Asur Valileri'nin isimlerini bildiren belgelerden anlaşılmaktadır.[5]

Diyarbakır, M.Ö. 3000'den itibaren Akadlar'ın ve Gutiler'in hakimiyetleri altında olduğu[6], yine bu dönemlerde Kafkas ırkına mensup savaşçı bir millet olan Subartu Türklerinin bu bölgeye geldiklerini kaynaklardan öğrenmekteyiz. Subartu Türklerini Şemseddin Günaltay açıklarken Subaru kelimesi iki nehir (Dicle ve Fırat) arasında yaşayan (sub-aru lafzı su-arası) olarak izah etmiştir.[7]

M.Ö. 2000 Amid'i de içine alan Yukarı Dicle bölgesinin yerleşen ve Subarular'dan oldukları veya Hint-Avrupaî bir kavim oldukları da söylenen Hurriler'dir. Hurrilerin, Urfa veya Harran[8] bölgesinde kurulduğu tahmin edilmektedir. Mitanniler bu bölgeye geldiklerinde, burada yaşayan ve Urartularla akraba olduklarını iddia edilen Hurrileri hakimiyetleri altına almışlardır. [9]

M.Ö. 1000 yıllarda Diyarbakır bölgesine Sami kökenli Ârami kabilelerin yerleştiği ve bunu takiben Asurların hakim olarak, M.Ö.IX. yüzyıldan sonra, diyarbakır2ı asur devletinin bir eyaleti haline getirdikleri görülmektedir. Buraya kısa bir dönem Urartular egemen olmuşlar ise de Asurlular hakimiyeti tekrar ele geçirmişlerdir.[10]

Urartular'dan sonra Diyarbakır bölgesi sırayla İskitler'in (M.Ö. 653-625), Medler'in (M.Ö.625-550), Persler'in[11] (M.Ö. 550-331), İskender'in (M.Ö.331-323), Selevkoslar'ın

(M.Ö.323-140), Partlar'ın (M.Ö.140-85) ve Büyük Tigrani'nın (M.Ö.85-69) egemenliği altına girmişlerdir.

Diyarbakır, M.S. 53-226 tarihleri arasında Partlar-Romalılar, Sasanlılar-Romalılar arasında sık sık cereyan eden mücadelelerde sürekli olarak el değiştirdiği ve daha çok Roma egemenliğinde kaldığı ve 395'ten sonra, Doğu Roma yönetimine girdiği görülmektedir.[12] Bu bağlamda Diyarbakır ve çevresi 639 tarihine kadar devam eden Doğu Roma[13] hakimiyeti döneminde bölgede, zaman zaman İran-Bizans hakimiyetlerini de görmek mümkündür.[14] Bu dönemde Bizans imparatoru Constantinus II (337-362) şehrin etrafını 349 yılında bir sur ile çevirerek müdafaasını sağlamlaştırmak istemiştir. Ancak buna rağmen Diyarbakır bir çok defalar, İranlılar tarafından zapt olunmuştur. Fakat yine de bir Bizans kalesi olma özelliğini devam ettirmiştir.

639 yılında Diyarbakır, İslam orduları tarafından Hz. Ömer zamanında (634-644) Halid b. Velid ve İyaz bin Ganem tarafından fethedilmiştir. [15] Hz. Osman'ın Halifeliği döneminde (644-656) Arap kabileleri, bölgedeki şehir, kasaba ve kalelere daha çok yerleşmeye ve yayılmaya başlamışlar ve Hz. Ali'nin Halifeliği'nden (656-661) sonra, kısa bir süre Hz. Hasan'a bağlı olarak kaldığı görülmektedir. Hz. Hasan, Muaviye ile anlaşarak halifelikten vazgeçince Diyarbakır'da Emevi Devletine bağlanmıştır. [16] Bu tarihten sonra Diyarbakır uzun bir dönem Emeviler ve bunu takiben Abbasilerin elinde kalmış ve bu dönemde Arap-Bizans mücadelelerinde önemli rol oynamıştır. Hatta İslam orduları ile 636 yılında yapılan Yermuk Savaşı'nda, Heraklius'un ordusunu yenerek Suriye'yi de almayı başarmışlardır. [17]

Emevi Devleti'nin yıkılmasından sonra (750) yönetimi ele geçiren Abbasiler, Diyarbakır'ında içinde bulunduğu Elcezire yöresi halkı, Ebu'l-Abbas'ın halifeliğini kabul etmemişlerdir. Özellikle Mansur, Harunreşid, Me'mun ve Mu'tasım dönemlerinde şiddetli isyanların bu bölgede vuku bulduğunu görmekteyiz. Bu isyanlar yüzünden bölgede istikrar kaybolmuş, anarşi ve terör yaygınlaşmıştır.[18]

Halife Mutez döneminde (866-869) İsa bin Şeyh, Diyarbakır'a vali olarak atanmış ve Halife Muhtedi (869-870) döneminde ayaklanarak kentin yönetimini ele geçirmiştir. Böylece Diyarbakır'da otuz yıl sürecek Şeyhoğulları egemenliği altına girmiş oldu.[19] Şeyhoğulları beyliği 899 yılına kadar devam etmiş, bunu tekrar Abbasi hakimiyeti izlemiştir.[20]

Bunu takiben 930-978 yılları arasında[21] Hamdaniler,[22] 978-984 yıllarında Büveyhoğulları[23] ve 984-1085 tarihleri arasında Mervanîler bölgeye hakim oldukları görülmektedir.

Konumuz olan Mervanoğulları döneminde Diyarbakır (Amid); Silvan (Meyyafarikin), Ahlat, Erzen, Mardin, Siirt, Hısn-ı Keyfa (Hasankeyf), Düneysir (Koç-Hisar), Maden, Gölcük, Atak, Ergani, Çermik, Savar ve Cizre (Elcezire) gibi otuza yakın kaleyi içine alan bir bölgede kurulmuştur. Kurulan bu bölgede Humeydiyye Ekradına mensup Mervanoğulları buraya yerleşmiş ve yurt edinmişlerdir.[24] Bu dönemden sonra ise bu bölgede Mervanoğulları kendi isimlerini taşıyan ve bir asır sürecek bir beylik kurmuşlardır. Bu beyliğin kurucusu Bâd'dır. Bâd'ın ölümünden sonra sırasıyla Mervanoğlu Ebu Ali, Ebu Mansur, Nasruddevle Ahmed ve son olarak beyliğin başında Nasr ve Said adlı iki kardeş bulunmuşlardır.[25] Sultan

Alp Arslan döneminde beylik ise ikiye bölünmüş ve beyliğin idaresi iki kardeş arasında yapılan taht mücadelesi yüzünden hakimiyetlerini fazla sürdürememişler ve Selçukluların hakimiyeti altına girmiştir.[26]

MERVANOĞULLARININ TEMELİNİN ATILMASINDA BÂD B. DÛSDEK'İN ROLÜ

Mervanoğulları, Meyyafarikin merkez olmak üzere, Diyarbakır ve çevresinde yüzyıl kadar hüküm süren Sünni bir İslam beyliğidir.[27] Bu beyliğin temellerini Bâd[28] lakaplı Ebû Şucâ Abdullah Hüseyin atmıştır. Humeydiye kabilesinin el-Harbuhtî[29] oymağına mensup olan Bâd'ın doğum yeri ve tarihi bilinmemektedir. Bununla birlikte, eniştesi Merva'nın köyü Kermas[30] taraflarından olduğu tahmin edilmektedir. Bâd hakkında o döneme ait bir çok tarihçi farklı rivayetler ortaya koymaktadır. Farklı olan bu görüşlerin ortak bir noktası Bâd'ın çoban olduğu yönündedir.

Bunlardan İbn Esir, Bâd'ın künyesinin “Ebu Şuca”(cesaretin babası) isminin de “Baz”[31] olduğunu nakletmektedir. Ebû Abdullah'ın adının da el-Hüseyin b. Dûstek olup, Bad'ın kardeşi olduğunu belirtmiştir. İbn Ezraki'nin Meyyafarikin Tarihinde[32]; “Bâd b. Dustek el-Harbuhtî'nin asıl adının, Dustek'in Oğlu Abdullah'ın Babası Hüseyin olup, Bâd lakabı sonradan verilmiştir.[33] Buradan da anlaşılacağına göre Bad'ın babası ise Dûstek (Düşnek, Düştek) olarak kaydedilmiştir. [34]

Bâd'ın ilk olarak kurduğu bu beylik hakkında değişik görüşler belirten tarihçiler farklı tarihler arasında olduğunu belirtmişlerdir.

Mervanoğulları, 983-984 yıllarında Diyarbakır'da Bâd tarafından kurulmuş Sünni Müslüman bir kabiledir.[35] Diğer bir görüşte ise 985 yılında Bâd tarafından kurulan Müslüman bir kürd kabilesi olduğu söylenmektedir.[36] Claude Cahen, Mervanoğulları'nın; XI. yüzyılda Doğu da kurulan beylikler arasında, Diyarbakır'da kurulmuş Sünni Kürt hanedanı küçük bir beylik olarak bahsetmiştir.[37] Rene Basset, (978) yılında Kürt İbn Badoya (Baz) Hamdani Abu Tağlib'in yardımı ile Ardamuş (Kavaşi, Cabal-Cudi) civarında yaşamış bir kabile olarak söylemektedir. Bununla birlikte (Abu Abdullah Hüseyin b. Cuşane (yahut Abu Şuca Bad b. Dustak) Bad ismi ile şöhret kazanmış, Humadiye reislerinden olduğu ifade edilmektedir.[38]

İbn Esir, “Baz'ın, Mervanoğulları'nın dayısı olduğunu ifade edip, asıl adının da Ebü Abdullah El-Hüseyin b.Dûstek olup Hamidiyye Kürtlerindendir” demektedir. [39]

İbn Haldun, Tarih-ü İbn Haldun'da; Bâd olan Bad'il Kürdi, ismi Hüseyin b. Düşek, künyesi Ebu Abdullah veya Ebu Şuca diye bahsetmekte ve Mervaniler'in Arap olmadığını fakat burada yaşayanların “Ekrad[40]” oldukları ve Acem (İran) bölgesine yakınlıklarıyla bilinmektedir demektedir.[41]

Bâd ilk dönemlerde, Bahsemi dağlarında, Hizan ve Maden vilayetleri arasında etrafına topladığı bir çok kişiyle yol kesmeye başlamıştır.[42] Bunda başarılı olan Bâd, daha da ileri giderek Diyarbakır havalisini ele geçirmiş, hatta sınırlarını genişletmeye ve yeni yerler

fethetmeye başlamıştır. Aduddevle[43]’nin ölmesiyle, Diyarbakır’a ait pek çok yeri ve Meyyafarikin’i[44] ele geçiren Bâd’ın, Nusaybin’e kadar olan bölgeye hakim olmuştur.

Bunun üzerine Samsamüddeve,[45] Ebü Sa’d Behram b. Erdeşir ile beraber bir ordu düzenleyip Bâd’ın üzerine göndermiş, yapılan bu savaşta Behram yenilmiş, adamlarından bir kısmı esir edilmiştir. Bu savaştan galip çıkan Bâd biraz daha kuvvetlenmiştir.[46] Bu hadiseden sonra Bâd, kardeşi olan Ebul Fevaris Hüseyin bin Düstek’i de Meyyafarikin valiliğine tayin etmiştir.[47] Ancak Mervani emiri ile mücadeleyi bırakmayan Samsamüddeve, bu defa Hacib Ebü’l Kasım Sa’d b. Muhammed’i büyük bir orduyla Bâd’ın üzerine göndermiştir. Kevaşa Şehrine bağlı Habür el-Hüseyniye önlerinde “Bacü laya” denilen yerde çok çetin bir savaştan sonra, Sa’d ve adamları mağlup olmuşlardır. Bu hadiseden sonra Bâd, Deylem’in pek çok yerini istila edip insanların bir kısmını öldürmüş, bir kısmını da esir etmiş, ancak daha sonra almış olduğu bu esirlerin tamamını öldürtmüştür. Bu savaştan kaçan Sa’d Musul’a sığınmak zorunda kalmış ve Bâd da bunu takip ederek Musul’u da istila etmiştir.[48] Vezir Ebu’ül-Hasan Ali bin Hüseyin, Bâd ile başa çıkamayacağını anlayınca barış teklifinde bulunmuş ve bunu da bir mektup yazarak el Hacib’e bildirmiştir.[49] Bâd, bu barış teklifini kabul edince iki taraf arasında 988’de barış yapılmış oldu.[50]

Bâd Musul’u istila edince, Samsamüddeve ve veziri İbn-Sa’d, bu durumla ilgilenip en büyük kumandanlarından olan Ziyar’ı, Bâd’ın üzerine göndermeye karar vermiştir. İki ordu karşı karşıya geldiğinde Bâd mağlup olup, Diyarbakır’a çekilmek zorunda kalmış ve bu savaşta Bâd’ın kardeşi Ebü’l-Fevaris b. Dostuk (Dustek-Dustok) öldürülmüş ve cenazesi Meyyafarikine getirilerek şehrin dışına defnedilmiştir. Bâd’ı takip etmek için arkasına ordu gönderilmiş, bir netice alamadan tekrar Halep’e dönmüştür. Bâd’ın bu gücünü gören İbn-Sa’d, Bâd’ı öldürmek için hileye başvurmuş, fakat bunda da başarılı olamamıştır.

Bu hadiseden sonra Bâd, Ziyar ve Sa’d’a barış için elçi göndermiş ve iki taraf, anlaşmaya varmıştır. Bu antlaşmadan sonra, Diyarbakır Bâd’a verilecek ve aynı şekilde Tur Abidin’in[51] yarısı da ona ait olacaktı.

Bunun akabinde bazı Kürt kabileleri Musul’a saldırıp, şehri yağma etmişler,[52] bunu duyan Bâd da, askerleriyle birlikte Hasan Keyf’ten çıkarak Musul kapılarında ansızın bu adamlara saldırıp kılıçtan geçirmiş ve mallarını da yağma etmiştir. Vali İbn’Sad’ın adamlarından Musul’u kurtarıp, Musul halkının gözünde Bâd’a karşı büyük bir sevgi doğmasına neden olmuştur. Bu arada İbn Sad’ın Musul’da ölmesiyle (987) yerine Bahaüddeve[53] Ebu Nasır Musul’a gelerek yönetimi eline geçirmiş, ancak Bâd’la yapılan antlaşmalara sadık kalıp barışı korumuşlardır.

Bu arada Samsamuddevle (Şerefüddeve) ölünce en kıdemli Emir olan Bahaüddeve onun yerine geçmiştir.[54] Daha sonra Bâd’ın almış olduğu yerleri Hamdanoğullarından[55] Ebu Tahir ve Ebu Abdullah Hasan Emir olarak yetişip, ülkesini geri almak için Bâd’ın üzerine yürümüşler, bir müddet takip ettikten sonra Bâd’la Tur Abidin’de karşı karşıya gelmişlerdir.[56] Yapılan savaşta Bâd at sırtından başka bir ata atlarken yere düşüp göğüs kemiğini kırmış, yaralı olan Bâd, bir kılıç darbesiyle öldürülmüştür. Kılıç darbesiyle öldürdüğü kişinin Bâd olduğunu bilmeyen katili, daha sonra öğrenince Onun üstündeki

elbiseyi ve silahları alarak, ellerini ayaklarını ve kellesini keserek, şehirde teşhir etmiştir. 14 Muharrem 380 (Miladi 990-991) Pazar günü gerçekleşen bu hadiseden sonra Bad'ın cesedi Musul'a götürülerek burada defnedilmiştir.[57]

Diyarbakır (amid) ve Meyyafarikin Bad döneminde bayındırlık ve kalkınma hareketlerine sahne olmuştur. Halk bolluk ve düzenlik içerisinde rahat bir hayat sürmüştür. Bu dönemde bir çok bilim ve sanat adamı burada toplanmış ve faaliyetlerde bulunmuşlardır. Kale surları yeniden restore edilerek daha güvenli bir hale getirilmiştir.[58] Yine bu bölgede bulunan soda, magnezyum ve bakır madenleri sebebiyle kıymetli bir mülk olan buralara sahip olması, halkın daha rahat ve müreffeh bir hayat yaşamalarını sağlamıştır.[59]

MERVANOĞULLARI'NIN BAŞA GEÇMESİ VE EBU ALİ HASAN B. MERVAN (380/990) DÖNEMİ

Mervan b. Lekek[60] el-Harbuhti, Bad'ın eniştesiydi. Bu evlilikten dört tane çocuğu oldu. Bu çocuklardan en büyüğü Emir Ebu Ali el-Hasan'dı. Diğer üçü ise Said, Ahmed ve Kek di. Ebu Mervan Siirt ile maden arasında mamur bir yer olan (Kırmas) Kermes olan köyde yaşıyorlardı. Ebu Mervan, Kermes köyünün ileri gelenlerinden ve değirmencilik yapmaktaydı. Bâd, yol kesme işine başladığı günden beri bu üç kardeş yanında bulunuyorlardı. Bu kardeşlerden en büyüğü olan Emir Ali Bâd savaş meydanında öldürülünce, Ebu Ali Hasan b. Mervan, ordusundan bir gurup askerle birlikte, Dicle kenarında ki müstahkem kalelerden biri olan, Hısn-Keyfa'ya[61] (Hasankeyf-Hasankif) gitti. Burada bulunan Bâd'ın karısına "dayım beni mühim bir görevle sana gönderdi" demesi üzerine bunu doğru zanneden kadın kale kapılarını açtırttı. Ebu Ali, kadının yanına varınca dayısının öldüğünü söyleyip, evlenme teklif etti.[62] Kadın, bu teklifi kabul edip, halkında Ebu Ali'ye itaat etmelerini söyledi. Böylece Hısn Keyfâ'yı itaat altına alan Ebu Ali, hızlı bir şekilde Meyyafarikin üzerine hareket ederek (380/990) şehre girip, en kısa zamanda da Amid (991) (Diyarbakır) ve çevresini kendisine bağlamıştır.[63]

Bu arada Hamdanoğulları'ndan Ebu Abdullah ve Ebu Tahir, Bâd'ın kesik başıyla Ebu Ali'nin üzerine yürüdüler. İki ordu karşı karşıya gelip, Ebu Ali bu savaştan galip çıkmış ve Ebu Abdullah Hasan'ı da esir almıştır.[64] Ebu Ali b. Mervan, başına bir şey gelmesinden korkarak serbest bırakmıştır. Ebu Abdullah, buradan Amid'i muhasara etmekte olan kardeşi Ebu Tahir'in yanına gidip, Ali b. Mervan'la anlaşması için tavsiyede bulunmuştur. Kardeşi uymayınca, Ebu Abdullah ona uymak mecburiyetinde kalmıştır. Birlikte İbn Mervan'ın üzerine yürümüşlerse de, İbn Mervan ikisini de bozguna uğratmış ve Ebu Abdullah Hasan'ı tekrar esir etmiştir. Mısır Fatımi Halifesi'nin ricası üzerine İbn Mervan, Ebu Abdullah Hasan'ı ikinci kez serbest bırakmıştır.[65] Bu savaştan sonra Ebu Ali, rakipsiz olarak hükümdarlığını ve hakimiyetini sürdürürken, kardeşleri de kendisine yardım ve hizmette bulunmuşlardır.[66]

İbn Mervan, Diyarbakır'da halka iyi davranıp, onlara şefkatle muamelede bulunmuştur. Bunun üzerine Meyyafarikin halkı bunu çekemeyip İbn Mervan'ın üzerine yürümüşler fakat İbn Mervan, onlara bayram gününe kadar ilişmemiş, halk bayram günü namaza çıkınca şehre

girip, şehrin emiri olan Ebü's-Sakri'yi (Ebu Esgarı) yakalayıp, surların en yüksek yerinden aşağı attırmıştır.[67]

Daha sonra İbn Mervan, Sa'ddüdevle b. Seyfüddevle b.Hamdan'ın kızı olan Sittü'n Nas ile evlenip, Halep'ten Amid'e gelin getirmiştir. [68] Bu arada kendisini çok iyi izleyen ve gücünden korkan Amid (Diyarbakır) valisi olan Abdü'l-Berr, İbn Mervan'ın Meyyafarikin halkına yaptığını kendilerine de yapmasından korkarak, güvenilir adamlarını yanına çağırıp söyleyeceği sözleri kimseye söylemeyeceklerine dair yemin ettirmiştir. Yemin ettirdikten sonra onlara "Emir'in Meyyafarikin halkına yaptığını size de yapmaya karar verdiği doğrudur. Şimdi o Babül-ma (su kapısı)'dan girip, Babül Cihad (Cihat kapısı)'dan çıkacaktır. Siz dergahta bekleyin ve dirhemleri onun üzerine sacın, sonra yüzünü o tarafa doğru çevirin o yüzünü koluyla örtecektir. Siz de tam bu sırada bıçakları can alıcı yerlerine vurunuz" demiştir. Abdül-Berrin dediklerini aynen uygulamışlar[69]ve İbn Mervan'ı öldürmek için seçilen İbn Dimne, bu görevi seve seve yapacağını söyleyerek halkın karıştığı bir zamanda fırsatını bulup, İbn Mervan'ın kafasını uçurup halkın önüne atmıştır. Bunu gören halk, korkarak Meyyafarikine doğru kaçmaya başlamıştır[70].

İbn Mervan (997-998) Amid de öldürülünce, yerine kardeşi Mümehiddevle Ebu Mansur b. Mervan geçmiştir.[71] Ebu Mansur ilk olarak Meyyafarikin'e gelerek şehri teslim alıp, kendi adına hutbe okutup, sikke kestirmiştir. [72] Bu arada Halife Tay'i ise Bahaüddeve'ye taziyeye gelmediğinden aralarında bir soğukluk olmuş ve halifelik makamına giderek Tay'i yakalayıp makamına getirmiştir. Ebu Mansur, kadıları, hukukçuları, eşrafı ve emirleri, Haşimiler ve Haşimi olmayanların huzurunda Halife Tay'ı halifelikten aldığını söylemiştir. Halife Tay'i birkaç gün kaldıktan sonra, önce kulakları daha sonra burnu kesilerek halka teşhir edilmiştir. Daha sonrada Batiha'ya sürgün edilen Halife Tay'ın halifeliği, 16 yıl 9 ay 5 gün sürmüştür.[73]

İbn Mervan'ın ölümüne sebep olan Abdul Berr, Amid'i istila etmiştir. İbn Dimne ise Abdul Berr'in en yakın adamı olmuş ve kızıyla evlenmesine müsaade etmiştir. Daha sonra İbn Dimne bir ziyafet vererek kayın babası Abdul Berr'i öldürüp, kesik başını halkın önüne atmıştır. Bunun üzerine İbn Dimne Amide hakim olup, şehri onarıp, surları yeniden yaptırmıştır. Mumehiddevle ile arasını düzelterip, o dönemde Bizans İmparatoruyla ve Fatımi Halifesiyle de barışı koruyup, şöhretli biri olmasını sağlamıştır.[74]

Diyarbakır hakimi olan Mervanoğulları'nın, Bizans İmparatoruyla araları gayet iyi idi. Mümehiddevle'nin eniştesi olan Ebul Heyca İstanbul'dan ayrılmak için İmparator'dan izin istemiştir. İzin verilen Ebul Heyca, küçük bir orduyla Halep üzerine yürümüş, fakat savaşa girdiğinde İmparator tarafından kendisine söz verilen yardım gönderilmemiştir. Ebul Heyca'ya karşı birleşmiş olan Kilâbiler[75], kendi tarafına çekmeyi başaran Mansur b. Lu'lu, Fatımi Valisi olduğundan dolayı Mısırlıların da yardımını alarak savaşı kazanmıştır. Bu savaşta Ebul Heyca yenilerek Malatya'ya kaçıp, oradan da İstanbul'a geri dönmüştür. Ebul Heyca tekrar geri dönmek istediye de Halife Mansur'un ricası üzerine İmparator Ebul Heyca'yı İstanbul'da tutmuştur. Ebul Heyca bundan sonraki hayatını Bizans ordusunda bir komutan olarak sürdürdüğü tahmin edilmektedir.[76] Ebû Mansur[77] (Nasr)[78] b. Lu'lu' (Lü'lü) ve Salih b. Mirdas arasında geçen bir olaydan sonra Salih b. Mirdas tarafından tahtan

uzaklaştırmasından sonra Ebu Mansur'un 406 (1015) yılında Bizans topraklarına sığındığı hakkında kayıt bulunmaktadır. Ebu Mansur'un Bizans ordusunda hizmet ettiğini, Azaz savaşında III. Romanos Argyros'un yanında görüldüğü ortaya çıkmıştır.[79]

Mumehiddevle, kendisine güvendiği adamı olan Şerve'yi devlet yönetimine getirerek kendisinden bazı şeyler yapmasını istemiştir. Bu arada Şerve, köle olan bir adamı emniyetin başına getirmesi, Mumehiddevle'yi kızdırmıştır. Emniyetin başına atanan köle Sahibu's Şurfa, Emir ile Şerve'nin arasını açmayı başarıp, birbirine düşman olmalarını sağlamıştır. Köle, Mumehiddevle'nin kendisini öldüreceğini anlayınca bir plan yapıp Mumehiddevle'yi öldürmeye karar vermiştir. Bunu yapmak için de, El Hettah kalesinde tertip ettiği bir ziyafete, Mumehiddevle'yi de çağırdı ve gelir gelmez Mumehiddevle'yi orada öldürmüştür (1011-1012). Bu olaydan sonra Evden çıkan Şerve, Mumehiddevle'nin amca oğullarına gidip kendisini Mumehiddevle'nin gönderdiğini söyleyerek kapıları açtırmış ve içeri girerek Şerve, onları da öldürüp şehre hakim olmuştur. Daha sonra diğer kalelere birer mektup yazarak Meyyafarikine gelip biat etmelerini istemiştir[80].

Erzen'e[81] bir elçi gönderip, şehir mütevellî heyetinin gelmesini istemiştir. Erzen'in Emiri olan Hacı Ebul Kasım adıyla bilinen Erzen mütevellîsi, şehre gelen elçiden şüphelenince kaleyi teslim etmemiştir. Hacı Ebul Kasım, Meyyafariki'ne doğru yola çıkıp, yolda Mümehhiddevle'nin öldürüldüğünü öğrenince Erzen'e geri dönmek zorunda kalmıştır. Şerve'de Ebu Nasır'a haber göndermiş fakat onun Erzene gittiğini öğrenince işlerin ters gittiğini anlamıştır. Bunun üzerine Ebul Kasım, Es'ard'a haber göndererek, Mümehhiddevle'nin kardeşi olan Ebu Nasr b. Mervan'ı Erzene getirilmesini istemiştir. Ebu Nasr b. Mervan, Hacı'nin huzura geldiğinde, kendisinin adaletli davranacağına dair kadı ve şahitler huzurunda yemin etmesini istemiştir. Bunun üzerine yemin eden Ebu Nasr, kardeşinin yerine Erzen'e Emir olarak geçmiş, Diyarbakır ve diğer şehirleri tekrar ele geçirip halka ve ulemaya iyi davranmıştır.[82]

EMİR EBU NASR AHMED B. MERVAN DÖNEMİ (1011-1061)

Mümehhiddevle'yi öldürüp Meyyafarikin'e sahip olan Şerve, Emir'in mührüyle diğer kalelere mektup ve elçiler göndererek bölgenin hakimi olmayı amaçlamıştır. Ancak Erzen'i ele geçirememiştir. Meyyafariki'ne girdiğinin üçüncü gününde Siirt'te sürgün olan Emir Ebu Nasr'ı yakalatmak ve Tanza ile Siirt'i kendisinden almak için 500 atlıdan kurulu bir birlik göndermiştir. Diğer taraftan da Abdurrahman b. Eb'ül Verd ed-Dünbüli'yi de Erzen'e göndererek buranın valisi olan Isfahanlı Hoca Ebû'l Kasım'ı yakalatmak istemiştir.[83]

Erzen'e gelen elçi buradakilerle yumuşak bir dille konuşup onları ikna etmeye çalışmış, fakat kendisine hiçbir cevap verilmemiştir. Bu arada Mervan'ın veziri olan Ebul Kasım akıllı ve tecrübeli bir insandır. Ebul Verdi ile yalnız kalıp ava çıktıkları bir zamanda oradan geçen bir adama "ne haber" diye sordu, adam, "Şerve, Emiri öldürdü" dedi. Emir Ebul Nasr'ı yakalatmak için de asker göndermiştir. "Bende, onlar daha varmadan kendisine durumu bildirmeye gidiyorum" demiştir. Haberin yayılmaması için her tarafta yollar tutulmuştur"

dedi. Hoca Ebul Kasım bunu duyunca çok üzüldü ve Mervan ve karısını alarak, Ebu Nasr'ı da Siirt'ten yanına getirterek, tebaasıyla beraber emri altında olacağına yemin etmiştir. [84]

Ebul Kasım, hazineleri açıp, halka ve askerlere mal, para ve silah dağıtarak, Şerve'ye karşı olmaları için tedbirli olmalarını söylemiştir. Ebu Nasr'ın etrafında büyük bir güç oluşturan halk, hemen harekete geçerek, Meyyafarik'in dışında olan Rabad'ı ele geçirmeye çalıştılar. Kalenin dışında kalan malları yağmalayıp, bir çok insanı da öldürdüler. Şerve'nin askerlerini de mağlup ederek bir çoğunu kılıçtan geçirdiler. Emir ve Ebul Kasım Erzen'e tekrar dönerek, almış oldukları ganimetleri halka ve askerlere dağıttılar.[85]

Yeniden saldırmak için ön hazırlıklar yapan Emir ve Ebul Kasım, Meyyafarikin üzerine tekrar yürüdüler ve bir fersah uzaklığa karargah kurdular. Şerve, bu durum karşısında yaptığına pişman olarak akıbetinin kötü olacağını anlamış ve halka yaptığı kötülükten dolayı pişman olmuştur. Bu durum karşısında oğlu İbn Felyus, aklına Rum Kralı'nın kendilerine yardım edeceğini söylemiştir. Bunu duyan halk, buna razı olmayıp, kendi işlerini kendilerin yapacağını söylemişlerdir. İbn Felyus, camiden çıkışında halkın saldırısına uğramış ve canını zor kurtararak saraya sığınmıştır.[86]

Halk kendi aralarında çıkışlarını düşünüp bir karara varmak için bir çok yolu denemişlerdir. En son çare olarak da, Emir Ebu Nasr'ı davet ederek, şehri teslim etmeyi düşündüler. Hatta halk Şerve'ye verdiği sözü yerine getirerek Emir'e teslim etmediler. Uzun bir mücadeleden sonra 401/1011 yılında şehre girmeyi başaran Emir Ebu Nasr, abisini öldüren Şerve'yi de aynı yerde idam ettirmiştir.[87]

Mervanoğulları'nın 403/1013 yılında etrafında bulunan devletler siyasi varlığını tanıyıp, Ebû Nasır'a gönderdikleri elçiler ve hediyelerle bunu ispat ettiler. Kurban bayramından üç gün önce Abbasi Halifesi el-Kadir Billah ve Bahaüddeve'den sonra Irak Büveyhoğulları tahtına çıkmış olan Sultanüddeve'nin elçileri birlikte geldiler. Çeşitli armağanlarla birlikte, bütün Diyarbakır'ın Ebû Nasr'a ait olduğunu gösteren bir menşur da getirmişlerdi. Ayrıca Abbasi halifesi ona "Nasruddevle ve Imaduha zi's-sarâmeteyn" unvanını da vermiştir. Halifenin vermiş olduğu "Nasruddevle" unvanı, Ebu Nasr'ın adını unutturacak kadar meşhur olmuştur. Halife Ebu Nasr'a kaftan, ferace cübbe, siyah sarık, işlemeli iki altın bilezik ve altın eyerli at olmak üzere yedi parça hediye göndermiştir. Nasruddevle'ye elçi gönderen Fatımî Halifesi ve Bizans İmparatoru Basil'in elçileri bir çok hediyelerle huzuruna gelmişler ve barış içerisinde yaşamaları için dostluklarını belirtmişlerdir.[88]

Böylece Nasruddevle komşu devletlerle münasebetlerini düzene koyarken ülke içindeki bazı düzensizlikleri gidermeye çalışmıştır. Bu vesile ile bir kısım vergileri kaldırdığı gibi, yapılan mücadeleler sırasında tahrip olan Meyyafarikin surlarını tamir ettirdi. Emir olur olmaz camide her gün fakir ve yoksullara bir ölçek buğday dağıtılmıştır. Bu Emir'in adağa olduğu için 1017-1018 yılına kadar sürdürmüştür. Yine Emir fakir ve fukara için Meyyafarikin'in batısındaki Atşa köyündeki tarlaları vakıf ederek tahsis etmiştir.[89]

Emir Ebû Nasr bundan sonra ülkesini genişletip bir çok yerleri kendine bağlayıp, halkını müreffeh bir şekilde yaşatmaya başladı. Ebû Nasr hayır işlerinde bulunarak Meyyafarikin surları içinde çiftlikler, su kanalları bazı vakfiyelerde bulunmuştur. Sosyal alanlarda da

yenilikler getirerek ırmak kıyısına güzel bir köşk, çarşılar, evler ve hamamlar yaptırmıştır. Bahçeleri sulamak için, ırmağın üzerine bir dolap yaptırarak su çıkartıp, Benan Tepesi yanındaki köprüyü yaptırarak halkın daha rahat geçişini sağlamıştır. Daha sonra ibn Şelita adında bir Hıristiyan'ı vakıfların başına getirerek, pınar başından bir kanal açtırarak, şehre su gelmesini sağlamıştır. Getirilen bu suyu, Pınarbaşı Cami'nin altından geçirerek, doğudan Rabad'ın ortasına, oradan su kapısına ve Hükümdarlık burcunun altına suyun gelmesini sağlamıştır. Bu şekilde şehrin su ihtiyacını gidermiş oldu. Bunlara elli bin altın harcanıp Meyyafarikin mamur edilmiş oldu. Nasruddevlenin hükümdarlığı 53 yıl sürmüştü ve 1061 yılında vefat ederek Muhdese Cami'ine defnedilmiştir.[90] Nasruddevle'nin ölümünden sonra oğlu Nizameddin yerine Emir olarak geçmiştir.

IRAK OĞUZLARI VE SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE DİYARBAKIR

Batı İran'dan ayrılan Türkmen'ler (1037-1038) iki kısma ayrılarak 1500 kişiden ibaret olan bir kısmı Kızıl'ın reisliği altında Rey'de kalmış, diğer bir kısmı da başlarında Buka, Göktaş, Mansur ve Dana bulunduğu halde, Azerbaycan'a gitmişlerdir.[91] Bu arada Azerbaycan hükümdarı Vehsudan (Vahşuzan) bunlara ihanet edince, Azerbaycan'ı terk etmek mecburiyetinde kalmışlardır. Çeşitli yerlere dağılan Türkmen Beyleri Rey'e, Hamedan'a ve Kazvin'e gitmişlerdir. Bugünkü Türkiye sınırlarını aşmak şerefini bu Türkmen beyleri kazanmıştır.[92]

1041-1042 yıllarında El-Cezire'yi yağma etmiş olan Oğuzlar sahneye çıkmıştır. El-Cezire'yi yağmalayan Oğuzlar, Ebu Nasr'ın oğlu olan Süleyman'ı karşısında bulmuşlardır. Süleyman onların reislerini bir hileyle esir etmeye muvaffak olmuştur. Oğuzlar, Ebu Nasr'ın geri çekilmesini temin için reislerini serbest bırakmalarını temin etmişler, onlara da bir miktar para ödemelerini istemişlerdir. Oğuzlar tekrar yağmalara başlamışlar, Musul Emiri Karvaş, kaçarak hayatını kurtarmış fakat halk bunlara karşı çıkararak bazılarını öldürmüşler, Karvaş'ı da serbest bırakmışlardır.[93]

Türkmenlerden Buka (Boğa), Anasioğlu, Bektaş ve Mansur Azerbaycan'a oradan Armeniyye gittiler. Bunu duyan Rumlar bölgeyi korumak için ortaya çıkıp, harekete geçtiler. Türkler ise Ceziretü İbn Ömer ve Meyyafarikin'i kuşatıp, oraları yağmaladılar.[94] Mervanoğulları'nın başında bulunan Ahmed b. Mervan her ne kadar tedbir alsada, Türkler ikinci kez Amid kapısında bunları bozguna uğrattılar.[95]

Mervanoğulları kendilerini bunların elinden kurtarmak için, Konstantin (IX)'dan yardım isteğinde bulundular. Bu çağrı üzerine Konstantin, Vali Kataphan'ı onlara yardım etmesi için gönderdi. Bu arada yardım gelene kadar Türkmenler'in reisi Oğuzoğlu Mansur ile temasa geçerek, anlaşma teklifinde bulundular. Oğuz şefinin bu teklifi kabul etmesi üzerine, anlaşma olmuşsa da Süleyman şerefine hazırlanan bir ziyafette Mansur'u bir hile ile hapsedirmiştir.[96] Mansur'un dağılan mahiyeti Musul'a doğru yürüyüp, Musul'a kaçan Ukayiloğlu Karvaş, Mervanoğlu hükümdarı Nasruddevle'nin gönderdiği yardım kuvvetleri ile Türkmenlere karşı çıktılar. Ancak yapılan savaşta (1042) müttefikler bozguna uğrattılıp, ölümden kurtulanları takip eden Türkmenler, Sincar ve Nusaybin bölgelerini yağmaladılar.

Sonra geri dönerek Cizre'yi tekrar kuşattılar fakat geri alamadılar. Bunun üzerine Musul hükümdarı Karvaş'ı bozguna uğratıp, şehri yağmaladılar.[97]

Bu dönem içerisinde Türkmenlerin bu iki devlet arazisini istila etmeleri civardaki hükümdarları korkutmuş, bunun neticesinde Tuğrul Bey'e bir mektup yazarak şikayet etmişlerdir. Bunu haber alan Selçuklu Hükümdarı Tuğrul Bey, adları geçen Buka (Boğa), Anasioğlu, Mansur ve Göktaş beylerin komutaları altındaki Türkmenler'den, Azerbaycan'a dönmelerini istemiş ve Bizans'la yapılacak savaşta emri altına girmelerini istemiştir. Diyarbakir bölgesinden Dicle'nin kuzeyine çıkıp, Murat suyunu takip ederek Erciş önüne geldiklerinde, yol üzerindeki Bizans'a tabi şehir ve kasabaları yağma etmeyi de ihmal etmemişlerdir. Bu arada Türkmen Beyleri, Vaspurakan valisi Stefanos'a hediyeler ve elçiler göndererek, Azerbaycan'a geçmek için müsaade istemelerine rağmen, valinin karşı taarruzuna uğrayıp, yapılan savaşta valiyi mağlup edip, esir almışlardır.[98]

SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE DİYARBAKIR

1054-1055 yılında, sonucu ne olursa olsun, Anadolu'yu fethetmek için, Türkiye sınırlarını aşan ilk Selçuklu hükümdarı olarak Tuğrul Bey görülmektedir. Tuğrul Bey, Anadolu'ya geçmek için ilk önce Van Gölü'nün kuzeydoğu uçundaki Muradiye'ye hücum ederek burayı alıp, bir kısım halkı esir edip, Erciş önüne kadar gelmiştir. Erciş halkı, Muradiye'nin akıbetine uğrayacağından korkup, Sultana, altın, gümüş, at ve katırdan mürekkep bol hediyeler takdim etmişlerdir. Bu bölgenin en müstahkem kalesine sahip olan Malazgirt Şehri önünde, karargahını kurup, burasını muhasara etmiştir. [99] 1059 yılında Arap şeyhleri, Tuğrul Bey'e bağlılıklarını bildirdiklerinde, Tuğrul bey onların topraklarına el koymayacağını ve bağlılıklarını devam ettirip topraklarını kendilerine geri vereceklerini vaad etmiştir.[100] Yeni kurulan Selçuklu Devleti'nin[101] uzun bir maziye sahip olan, Bizans İmparatorluğuna karşı, başlangıçta bir saygı duyduğu söylenebilse de, Selçuklu Devleti'nin esas gayesi, İslam dünyasını ve özellikle Mısır'ı ele geçirmektir. Bizans ile sulh halinde olması, Tuğrul Bey'in işine yarıyordu. Bu sayede İslam ülkeleri içinde yapılan fetihlere, bizzat Tuğrul Bey katılmış, bazılarında ise tayin ettiği Prenslere göndermiştir.[102]

Bu dönemde Mervanoğulları'nın başında Emir Nizameddin bulunmaktaydı. Emir Nizameddin babasının ölümünden sonra bir süre istikrar içinde hükümdarlık yapmıştır.[103] Emir Nizameddin ile kardeşi Said arasındaki anlaşmazlık, Tuğrul Bey'e kadar sirayet etmiş, Tuğrul Bey'in yanına giden Emir Said, kardeşini şikayet edip, Tuğrul Bey de bu şikayeti değerlendirerek beşbin atlı ile Meyyafarikin üzerine göndermiştir. Emir Said bu orduyu alarak saldırıya geçmiştir. Vezir İbn Cehir kaleden inerek, Emir Said'e şöyle dedi: "Bu ailenin ortadan kalkması senin elinden olmasın" Vezir İbn Cehir, Said'i ikna edip, ona bazı şeyler vaat edip, Tuğrul Bey'in gönderdiği komutana ellibin altın vererek geri çekilmelerini sağlamıştır. Bu arada Emir Said'de kardeşiyle arasındaki problemi çözüp iyi geçinmeye başlamıştır.[104]

1064 yılında halife El-Kaim, Emir Nizameddin'e haber göndererek vezir İbn Cehir'in kendisine vezirlik yapmasını istedi. İbn Cehir'i, Halifeye vezir olarak yanında bol hediyeler

arak halifeye de bağılılığını bildirip, Bağdat'a geldi. Halife, veziri atadı ve kendisine de "Müeyyidüddin Fahruddevle" unvanını verdi. [105]

1067 yılında Sultan Tuğrul tarafından Diyarbekir'e gönderilen ve emrinde 5.000 süvari bulunan Salar'ı Horasan adındaki komutan, Meyyafariki'ne varıp, şehir dışında yağmacılığa ve saldırılara başladı. Su kapısında karargah kurup, kapılar kapalı olduğu için bir süre beklemek zorunda kaldı. Bu sırada Meyyafarik'in veziri kaleden aşağı inerek komutan Salar'ı Horasan'la anlaşmak istediğini belirtmiş ve otuzbin altın teklif ederek komutanı yumuşatmaya muvaffak olmuş, hatta Nasruddevle'nin oğlu Emir Hasan'ı rehine olarak vermiştir. Bunun üzerine Salar, atına binerek su kapısından şehre girmek istemiş fakat kapıya varınca başına gelecek olayları sezip, geri dönmek zorunda kalmıştır. Vezir, Salar'ın bu hareketini anlayınca kendisine itimat sağlamak için hükümdarın iki kardeşi Emir Fadlun ile Emir Namık'ı, Salar'ın karargahına göndermiştir. Bunun üzerine itimat eden Salar da şehre tekrar girmiştir. Bu arada vezir Hükümdarın huzuruna çıkıp, "Salar'ı tutuklayalım" dediğinde hükümdar buna karşı çıkmıştır. Karşı çıkmasına sebep, kardeşlerinin Salar'ın elinde olduğunu, onlara bir zarar vermelerinden korktuğu için, buna müsaade etmemiştir. Bu arada vezir, "zaten kardeşlerin sana düşman, onların elinde ölürse ölsün," karşılığında Diyarbekir'i alacaksın demesinden sonra dışarıya çıkıp, Salar'ı ve arkadaşlarını yakalatmıştır. Salar, "İhanet mi ettin?" dedi. Vezir "Evet" cevabını verdi. Bunun üzerine Salar şu karşılığı vererek, "Lailahe İllallah. Düşmanını düşmanın karşılığında yakaladı." Salar yakalanınca Meyyafarikin'den askerler dışarı çıkıp şehri yağmaladılar. Bunun üzerine Hükümdarın iki kardeşinin kellesini kestiler. Salar'ın karargahını yağma edip, adamlarının bir kısmını öldürüp, bazılarını da esir alıp, geri döndüler. Birkaç gün geçtikten sonra Emir su kapısının dışındaki tepenin üzerine Salar'ı ve arkadaşlarını getirterek başlarını kestirtip cesetlerini de "Siyut" denilen yere götürerek, kazılan mezarlara defnettirdi. Bu yer, "Salar'ı Horasan" savaşı adıyla bilinmektedir. Emir Hasan'ın cesedi ise Muhdese Cami'nin doğu tarafına defnedildi. Mervanoğulları'nın başında bulunan Emir Nizameddin'in veziri Ebul-Fadl vefat edince, yerine oğlu Ebu Tahir Selame vezir oldu. Ebu Tahir, akıllı, zeki, azimli ve ileri görüşlü bir insandı. Emir Nizameddin kendisine "El-Kafi" unvanını vermiştir.[106]

Tuğrul Bey Doğu Anadolu seferine çıktığında Diyarbekir Mervani emiri Nasruddevle, sultana asker ve malzeme yollayarak bağılılığını belirtmiştir.[107] Tuğrul Bey, Arapları dize getirdikten sonra, Diyarbekir'e hakim olan Mervanoğulları'nın üzerine yürümüştür. İbn Mervan her gün Sultan'a hediyeler göndererek bağılılığını bildirmiştir. İbn Mervan'a ait olan Ceziret-i İbn Ömeri de Sultan Tuğrul Bey kendine bağlamıştır. İbn Mervan, Sultan'a Müslümanların sınır boylarını nasıl koruduklarını ve nasıl cihat ettiklerini anlatmıştır.[108]

İbrahim Yinal, Vezir Nizamülmülk'e "bu Araplar kim oluyor da sen onları Sultan'a rakip kabul edip, aralarını düzeltmeye çalışıyorsun" dedi. Vezir de "Sen Sultanın naibisin nasıl istersen öyle yap" cevabını verdi. Bu olaydan sonra Sultan Tuğrul Bağdat'a geri döndü. Musul ve çevresini İbrahim Yinal'a teslim etmiştir.[109]

Sultan Tuğrul'un ölümünden sonra yerine Büyük Selçuklu Devleti'nin II. Hükümdarı olan Sultan Alp Arslan geçti. Her ne kadar amcası Tuğrul Bey ölünce yerine üvey kardeşi Süleyman tahta çıkmışsa da, Alp Arslan bunu kabul etmemiş ve 1063 yılında Kazvin de

hükümdarlığını ilan etmiştir. Sultan Alp Arslan (1064) yılında ülkeye sahip olup, tek başına hükümdarlığını ilan etmiş, fetihlere başlayıp ülkesini genişletmiştir.

Nasruddevle ile Karvaş arasında gerginlik baş göstermiş ve Meyyafarikin'e kadı olarak Ebu Mansur b. Şazan Et-Tüsi tayin edilmişti. Bu dönemde Meyyafarik'in surlarının bir kısmı ayakta kalmış, bir kısmı yıkılmışsa da dönemin emirleri Mervanoğulları'ndan Ebul Fevariz b. Destek ve Ebu Mansur Mumehiddevle, Emir Ebu Ali tarafından bir çok yerleri tamir edilmiş ve yıkılmaktan kurtarılmıştır.

Sultan Alp Arslan'ın hükümdar olmasıyla Tuğrul Bey'e bağlı Mervanoğulları da Sultan Alp Arslan'a bağlılıklarını bildirmişlerdir.[110] Bu arada Mervanoğulları'nın başında daha önce zikrettiğimiz gibi Emir Nizameddin bulunmaktaydı. Fakat Emir Nizameddin'le kardeşi Said'in arası açılmış, aralarında anlaşmazlık çıkmıştı.[111] Bunun üzerine Emir Said, Meyyafarikin'den çıkararak Sultan Alp Arslan'a sığınmıştır. Bu arada Rum Kralı, Kostantiniyye'den çıkararak Malazgirt'e gelmişti. Bunu duyan Sultan Alp Arslan da Irak'tan çıkıp, Diyarbekir'e geldi. Yanında Emir Said de bulunuyordu. Bu sırada Hoca Nizamülmülk de Meyyafarikine gitmiştir. Sarayda Emirle görüşüğünde Emir, kardeşinin Sultan'ın yanında ne konuştuğunu sordu. Hoca Nizamülmülk de konuşulanları bildirdi. Emir Nizameddin büyük miktarda mal ve hediye hazırladı. Nizamülmülk, Emir'e, sen de "Sultanın yanına gel arzu ettiğin şekilde dönersin" dedi. Emir'in ailesi ve kız kardeşi, Nizamülmülk'ün eteğine sarılıp yalvardılar. Hoca onlara "Vallahi ben onu Emir olarak sizden alıyorum, Sultan olarak size iade edeceğim" sözünü vermiştir. Sultanın yanına gittiler ve Sultan, Nizameddin'e ilgi gösterdi. O da Sultan'a hediyeleri takdim etti. Nizamülmülk, Sultan'a, Nizameddin'in karısının ve kız kardeşlerinin nasıl yalvardıklarını ve kendisinin onlara söz verdiğini anlattı. Sultan buna itiraz etti, "çünkü ben kardeşi Said'e söz verdim ve yemin ettim ben onu bağışlayamam" dedi. Nizamülmülk, "ben de yemin ettim, o zaman sen ava çık ben bu işi halledeyim" demesi üzerine, Sultan ava çıktı (veya Sultan'ın ava çıktığı zamanda bu işi yapmış diyenler de vardır) sonra vezir Nizamülmülk Emir'in kardeşini yakalatarak hapse attırdı. Bunun üzerine Emir Nizameddin'in tüm üzüntüleri yok oldu. Nizamülmülk "Ben karına ve kız kardeşine söz verdim, seni Sultan olarak geri göndereceğim, ama ne yazık ki bizim sultanımız bir tanedir, sen de "Sultan'ül Ümerasın" diyerek onu bu unvanıyla tekrar görevinin başına göndermiştir.[112]

Emir Said, kardeşi Nizameddin'e haber göndererek durumundan şikayet edip, kendisine bir beylik verilmesini istedi. Vezir de, Said'in hapisten çıkarılmasını ve kendisine Amid'in beylik olarak verilmesini tavsiye etti. Emir de bu tavsiyeye uyarak kardeşine Amid'i geri verdi. Bu dönemde Sultan Alp Arslan, 1071 yılında Malazgirt[113] savaşını kazanmış ve Türkler'in Anadolu'ya geçmesini sağlamış, böylelikle ülkesinin sınırlarını da genişletmiştir. Emir Nizameddin'e gelince; hükümdarlığını devam ettirip, adaletli, sakın, iyi gidişli ve halka iyilik yapan bir hükümdar olmuştur. Meyyafarikin onun zamanında güzel bir imar görmüş, o halkın işlerini bizzat takip etmiş, bu dönemde halk bolluk ve zenginliğe kavuşmuştur. Meyyafarikin ve Amid surlarını yükseltip, tamirlerini yaptırmıştır. Onun ismi kalenin bir çok yerinde kitabe olarak geçmektedir. Amid'in doğusundaki tepe kapısının altında, Dicle nehrinin üzerindeki köprüyü yaptırdı. 1080 yılında Şerefüddeve, Amid kapılarında yenilgiye

uğrayıp vefat etti. Hükümdarlığı 12 yıl sürüp, ölümünden sonra yerine oğlu Mansur geçmiştir. [114]

Sultan Alp Arslan'ın ölmesiyle Büyük Selçuklu Devleti'nin başına oğlu Melikşah geçmiş[115] ve kardeşi Tutuş'u da, Suriye üzerine fetihler yapmak üzere göndermiştir.[116] Tutuş, Büyük Selçuklu Devleti'ni, matbu tanıyan Mervanoğulları Emirliğine tabi Diyarbakır bölgesinde bir takım askeri hareketlerde bulunmak suretiyle, 1079 yılı kışını bu bölgede geçirmiştir.[117] Daha sonra Tutuş, kendisine katılan Kılâboğulları kabilesi kuvvetleri ve Musul Emiri Müslim ile birlikte Mirdas Emir'i Sâbık'ın yönetimindeki Haleb'e yürüyüp kuşatmaya başlamıştır. Üç aydan fazla bir süre kuşatma devam ettiği halde, Halep alınamamıştır. Çünkü Müslim içindeki ulusal duygular nedeniyle kendi ırkdaşı olan Araplara karşı ciddi olarak savaşmıyordu. Eğer bu ülke Tutuş'un olursa o zaman buradaki Arap egemenliği sona erer ve Araplar da zelil olur" demek suretiyle onları kendi tarafına çekmeye çalışır.[118]

Tutuş, kaleleri tek tek teslim alıp, Arapları da dize getirdikten sonra, Musul ve diğer şehirleri de eline geçirmede muvaffak olmuştur. Daha sonra Tutuş, Diyarbakır ve Meyyafarikin şehirlerini İbn Mervan'dan alır.[119]

Büyük Selçuklu Devleti Sultanı Melik Şah devrinin en önemli olaylarından biri de, Diyarbakır ve çevresinin, Selçuklu yönetimine katılması olayıdır. Tarihte Mervanoğulları ile anılan bu bölge, Sultan Tuğrul devrinden beri Selçuklu Devleti'ne tabi olan Müslüman bir emirliğin yönetimi altında bulunmaktadır.

Bu bölge XI. yy'da Diyarbakır ve Ahlat olmak üzere, iki bölgeye ayrılmış olup, Diyarbakır bölümü (Amid) Silvan (Meyyafarikin), Erzen ve Mardin kentleriyle Siirt, Düneysir (Koçhisar, Koçar Köyü, Kızıltepe) Hasankeyf (Hısnıkeyfa), Maden, Gölçük, Atak, Ergani, Çermik, Cizre, Savur, Hısnı Zülkarneyn ve Behmut gibi ilçeleri ve kaleleri içine alıyordu. Ahlat bölümü ise Ahlat ve Bitlis kentleriyle ilçe ve kaleleri içine almaktaydı. [120]

Nizamuddin Nasr'ın ölümünden sonra (1080), Mervanoğullarının başına Nasruddevle Mansur geçmiştir. Emir ilk iş olarak Müslüman veziri Ebu Tahir Enbari'yi azledip, yerine Hıristiyan Ebu Salim'i vezirlik makamına getirmiştir. Mervanoğulları Selçuklu vasalı olmasına rağmen, Kuzey Irak ve El Cezire'de bağımsız bir devlet kurmak isteyen, Musul Emiri Müslim ile sıkı ilişkilerde bulunmuştur. Bu yakın ilişki Diyarbakır'daki Müslüman halk arasında bir takım huzursuzluk ve şikayetlere yol açmıştır. Mervanlı Emir'in vasallık statülerine aykırı hareket ve tutumda bulunması, Sultan Melik Şah'ın buna karşı tedbir almasını sağlamıştır.[121] Diyarbakır Emiri Nasruddevle Mansur, bu olaydan sonra Sultan Melik Şahın huzuruna çıkıp, aman dilemiş ve Sultan Melikşah da kendisine Diyarbakır ile Meyyafarikin'i (Silvan) bırakabileceğini bildirmiştir. Bunlara razı olmayan Emir diğer yerleri de teslim etmesi gerektiğini söylemiştir. Bu cesareti Hıristiyan veziri Ebu Salim'in "On yıl Dayanabiliriz" sözüne aldanan Mansur, Sultan Melikşah'ın teklifini kabul etmemiştir. Bu huzursuzluğun sonucunda Diyarbakır halkı başına gelecekleri bildiği ve Emirden de memnun olmadığından dolayı ayaklanarak 4 Mayıs 1085'de şehri Sultan Melikşah'a teslim etmiştir.[122]

Mervanoğulları 1099-1100 yılları arasında, Türk emirlerinden Sökmen el-Kutbi tarafından Ahlat Şehri de teslim alınınca, Mervanoğulları'nın saltanatına da son verilmiştir.[123] Bu tarihten sonrada Mervanoğulları Devleti de tarih sahnesinden silinmiştir.

SONUÇ

Diyarbakır bölgesi jeopolitik önem açısından ilk çağlardan bu yana, Akdeniz'i Basra Körfezine, Karadeniz'i Mezopotamya'ya bağlayan, ayrıca Bitlis ve Van Gölü havzası üzerinde bulunduğundan, her dönemde önemini koruyan bir merkez olmuştur. İslam öncesi ve sonrası dönemde özelliğini kaybetmeyen hala günümüzde de bu özelliğini koruyan bir şehirdir.

Diyarbakır, M.Ö.3000'li yıllara kadar tarihi yerleşim sürecini dayandıran Dicle'nin ve Fırat'ın bereketinden faydalanan bir şehir olarak her dönemde karşımıza çıkmaktadır. Kral yolunun buradan geçmesi doğuyu batıya güneyi kuzeye bağlayan bir coğrafyaya sahip, bu şehir, etrafı 5 km surlarla çevrili bir kaya üzerinde kendi heybetini ve özelliğini korumuştur.

Diyarbakır surları, Çin Seddine nazire yapacak bir şekilde hala görkem ve güzelliğini kaybetmeden hayatını devam ettirmektedir. Nice devletlerin iştahını kabartan ve siyah taşlardan örülü bu şehre Kara Amid denmesinde ayrı bir güzelliği olsa gerek. Kral Yolu'nun denetimini eli altına alan bu şehir, bir çok defa farklı milletler ve devletler tarafından kuşatılmış ve el değiştirmiştir.

Diyarbakır'da kurulan devletlerden biri de Mervanoğulları'dır. Mervanoğulları Sünni bir Müslüman olan Bâd'ın zamanında beyliğin temeli atılmıştır. Şî Büveyhoğullarına isyan ederek kurmuş olduğu bu beylik bir asır kadar yaşamıştır.

Diyarbakır'da Bâd'ın ölümünden sonra beyliğin başına geçen kız kardeşinin oğlu Ebu Ali b. Mervan Hısn Keyfâ'da 380/990'da temellerini attığı devlet, onun babasının adından dolayı Mervanlılar veya Mervanoğulları diye tanınmıştır. Çok kısa bir zaman dilimi içerisinde Diyarbakır'a sahip olan Mervanoğlu Ali Hasan Meyyafârikin'i (Silvan) de kendine başkent yapmıştır. Bazen, Diyarbakır'ı bazen de Meyyafârikin'i başkent olarak kullanan Mervaniler'in egemenliği, 1085 yılına kadar sürdü. Bu dönemde bölge, başta Amid ve Meyyafârikin olmak üzere, bayındırlık ve kalkınma hareketlerine sahne olmuş, halk bolluk ve düzen içerisinde rahat bir hayat sürmüştü, bir çok bilim ve sanat adamı bölgede toplanmıştır.

Diyarbakır bölgesinde askeri dirlik sistemi hakimdi. Bu bölgede İdareciler ve askerler, Türk ve Kürtlerden, bürokratlar ve ulema Araplar'dan veya Araplaşmış Kürtlerden, Sanatkarlar Süryanilerden, Yahudilerden ve az miktarda Ermeni bulunmaktaydı. Bu dönemde bölgede İmar faaliyetleri, ziraat, eğitim, sanatlar, hatta sağlık hizmetleri gelişmişti. Çok sayıda medrese, cami, hamam, kervansaray, köprü ve hastanenin yapıldığı görülmektedir. Selçuklular'a ve Artuklar'a ait sanat eserlerinin bir çoğu bu zamandan kalmaz. Bölgede çok değerli ilim adamları çıkmıştır.

Diyarbakır'da Mervanoğullarını rahatsız eden Şîler, Hıristiyan Rumlar ve Ermeniler'e karşı Selçuklular gelene kadar yüzyıl boyunca bu bölgede Sunni İslam'ın bayraktarlığını yapmıştır. Nasıruddevle Ahmed'le (1011-1061) iktidarında iyi bir yönetim göstererek tebaasının sevgisini kazanmıştır. Nasıruddevle döneminde etrafında bulunan ve komşu olan Müslüman devletlerin yardımına koştuktan geri kalmamıştır. Mervanoğulları'nın bu gibi mücadelelerinden dolayı Nasıruddevle, Mervaniler'e en parlak dönemlerini yaşatmıştır. Amid'i önemli bir kültür ve sanat merkezi yapmıştır. Bu dönemde bölgede Sunni İslam özellikle Şafii mezhebi yaygın bir hale gelmiştir. Hatta Mervanoğulları bu tarihlerde bastırılmış oldukları gümüş paraların üzerine Ahmed yerine Muhammed ismini özellikle kazdırdığını görmekteyiz. Böylece ortaçağda büyük bir propaganda aracı olan sikkenin ehemmiyeti de ortaya çıkmış olacaktır. Hz. Muhammed'in ismini belirtmeye özen gösteren Nasıruddevle, bunu Şîî Büveyhoğulları ve çevresindeki diğer Şîî hanedanlara karşı Sunni İslam'ın bayraktarlığını yaptığını göstermek için buna başvurmuştur.

Diyarbakır hakimi Nasıruddevle kendisi gibi Müslüman olan Selçukoğlu Tuğrul Bey'in vasalı olmasını tereddütsüz kabul etmesi üzerine, etrafta bulunan Rafizi ve gayrimüslim unsurlarla uğraşmak için bir dost bulmasıyla açıklanmalıdır. Sultan Tuğrul Bey zamanından beri Selçuklu Devleti tebaası olmaları, kendilerinin yüzyıllık hakimiyetlerinde başka bir devletin emri altına girmemeleri, Mervanoğulları'nın bu Türk devletine bağlılığını göstermektedir.

Diyarbakır ve çevresine 1042 yılında başlayan Oğuz akınları, önceleri talan ve yağma amacını gütmüşler, daha sonra 1047 yılından itibaren Türkmenler, Selçukluların görevlendirmeleri ile Diyarbakır ve Silvan'ı kuşatmış, fakat alamamışlardır. Daha sonra anlaşarak, birlikte hareketle Dicle ve Fırat havzasına kadar ilerlemişlerdir. Sultan Melikşah zamanında Mervanoğulları'na ait belli başlı kale ve şehirler uzun süren kuşatmalardan sonra Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun sınırları içine katılmıştır.

Diyarbakır bölgesinde bulunan yerli ahali, bölgenin yeni sahipleri Türkmenlerle karışıp, onların adlarını aldıkları gibi, Türkmenlerin boy ve oymak teşkilatını da benimseyerek onlarla birlikte iç ve dış düşmanlara karşı mücadele vermişlerdir. Diğer taraftan, bölgenin genel valiliğini ise Fahruddevle'ye emanet etmişlerdir. Fahruddevle, Gevherayin ile birlikte önce Bağdat'da oturan halifeye, daha sonra da İsfahan'da bulunan Sultan Melikşah'a giderek, fethedilen bölgeler, yeni kurulan eyalet ve buna bağlı beylikler ve emirlikler hakkında bilgi verecek kadar bir itimat sağlamıştır. Bu münasebet esnasında Mervanoğlu Emiri Fahruddevleyi tıpkı bir Türkmen Beyi gibi karşılanmış ve ona hediyeler sunmuştur.

Diyarbakır'da kurulan ve Selçuklu hakimiyeti altına giren Mervanoğulları, Selçuklu nezdindeki itibarlarından dolayı Bizanslılar, Türklerle yapacakları barış görüşmelerinde onların arabuluculuğunu istemek zorunda kalmışlardır. Aynı şekilde Anadolu'da Bizans egemenliğinin kırılmasıyla sonuçlanan Malazgirt savaşı sırasında da Türk ordusunun en büyük yardımcısı Diyarbakır bölgesi halkı olmuştur. Saygılarımla

[1] el-Cezire; Fırat ile Dicle nehirleri arasındaki topraklara Araplar tarafından verilen ad olup, Enbâr ile Tekrit'in kuzey kısmıdır. Ceziret-i Ekrûr ve İklim-i Ekrûr şeklinde zikredilen bölgenin sınırları batıda Malatya (Melitana) kuzeyde ise Ahlat bölgesine kadar uzanır. Ramazan Şeşen, "Cezire"mad., İA, TDV, C. VII, İstanbul, 1993, s. 509; Belazuri, Fütûhü'l-Büldan, I, Beyrut 1991, s. 187-189; Mustafa Fayda, Hz. Ömer Zamanında Gayr-i Müslimler, İstanbul 1989, s. 42

[2] Şemseddin Sami, Kâmûsu'l-A'lâm, III, Ankara 1996, 2202-2203

[3] Abdurrahim Tufantoz, Mervanoğulları (380/990-478/1085), İstanbul 1994, s. 3-4 (Yayımlanmamış Doktora tezi)

[4] Nejat Göyünç, "Diyarbakır" mad., İA., TDV., IX, İstanbul 1994, s. 464-469

[5] Besim Darkot, "Diyarbakır" mad. İ.A., MEB. III, Eskişehir 1997, s. 601-626; Nejat Göyünç, "Diyarbakır"mad., İ.A, TDV, s. 464.

[6] İbrahim Yılmazçelik, XIX. Yüzyılın İlk yarısında Diyarbakır (1790-1840), TTK., Ankara 1995, s.2-3

[7] M. Şemseddin Günaltay, Yakın Şark II, Anadolu (En eski Çağlardan Ahamenişler İstilasına Kadar), TTK., Ankara 1987, s.263 v.d. M. Fahrettin Kırzioğlu, Kars Tarih, s. 27; Türk Ansiklopedisi, "Hurriler" mad. XIX, s.388 v.d.)

[8] Geniş bilgi için bkz. Ramazan Şeşen, Harran Tarihi, Ankara 1983; Sibel Özbudun, Hermes'ten İdris'e Bir Dinsel Geleneğin Dönüşüm Dinamikleri, Ankara 2004, s. 192, vd.

[9] Yılmazçelik, a.g.e., s. 3

[10] Şevket Beysanoğlu, Bütün Cepheleriyle Diyarbakır, Şehir matbaası, İstanbul 1963, s. 68-69

[11] Gergory Abû'l Farac, Abû'l Farac Tarihi, (Çev: Ö.Rıza Doğrul), I, TTK., Ankara 1945, s.149

[12] Gergory Abû'l Farac, Abû'l Farac Tarihi, (Çev: Ö.Rıza Doğrul), I, TTK., Ankara 1945, s. 54

[13] Abû'l Farac, a.g.e. I, s. 136; Amid (Diyarbakır); Constantius döneminde şehri genişletip güzelleştirdi ve buraya Augusta adını verdi.

[14] Beysanoğlu, a.g.e, s. 85-86; W.M. Ramsey, Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası, (Çev: Mihri Pektaş), İstanbul 1960, s. 345'te geçen şu ibare buranın 640 yılında Heracius Amida (Dicle nehrinin menbaı civarında) taraflarından geçerek Fırat nehrini takip ederek Adana ve kuzeye yönelerek Sebastia (Sivas) döndüğü anlatılır.

[15] Belazuri, Fütûhü'l-Büldan, I, Beyrut 1991, s. 179

[16] Belazuri, I, s. 180 vd

[17] Belazuri, I, s. 180.

[18] Geniş bilgi için bkz. İsmail Yiğit, “Kuruluşundan Mervaniler Dönemine Kadar Cizre”, Hz. Nuh’tan Günümüze Cizre Sempozyumu, (Yay.Haz. M. Sait Özvarlı), İstanbul 1999, s. 53-61

[19] Yurt Ansiklopedisi, “Diyarbakır”, III-IV, s. 2235.

[20] Yılmazçelik, s. 4.

[21] Beysanoğlu, s. 108-109.

[22] İbnü’l Esir, El Kamil Fi’t Tarih Tercümesi, VII, (Çev. Ahmet Ağrakça), İstanbul, 1991, s. 137; Beysanoğlu, s. 110.

[23] Geniş bilgi için bkz. K.V.Zettersteen, “Büveyhiler”, mad. İA., II, MEB., Eskişehir 1997, s. 843-845

[24] Ali Sevim, “Tarihü Meyyafarikin ve Amid’in Mervanlılar Bölümü’nün”, VI. Türk Tarih Kongresi, (Ankara 20-26Ekim1961) Ankara 1967, s.173.

[25] Ali Sevim, “Diyarbakır Bölgesinin Büyük Selçuklu İmparatorluğuna Katılması”, Atatürk Konferansları, V, 1971-1972, TTK, Ankara 1975, s. 299.

[26] Ali Sevim, Anadolu’nun Fethi Selçuklular Dönemi, TTK., Ankara 1993, s. 72.

[27] Diyarbakır’da kurulan Mervanoğulları emirlerinin menşei hakkında kaynaklarda “el-kürdiyye” ifadesi çok izafi kalmaktadır. Mervanoğulları’nın muasırı olan Arap Ukayl ve Mirdasoğulları ile aynı kefeye koymaktadır. Ayrıca Mervanoğullarını Sünni, kentli ve tarımıyla, madenciligiyle, endüstrisiyle zengin bir ülkenin hükümdarı olarak tanınmaktadır. Tufantoz, s. 21,108nolu dipnot

[28] Bad kelimesi; Farsça bir kelime olup, Hava, rüzgar gibi manalara gelmektedir. (Enasırı Erba’ dediğimiz , Ab, su-Bad, Hava-Hak, toprak-Nar, ateş) gibi. Ferit Develioğlu, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Ankara 1999, s. 61

[29] Harbuhti; Hâroğulları, Elazığ yöresinde ve diğer yerlerde bu isme rastlamak mümkündür. Ancak Buht kelimesi Oğul manasına gelir. Ziya Sukun, Farsça-Türkçe Lûgat, İstanbul 1984, s. 271.

[30] Kermas; bazen Kermes şeklinde kaydedilen bu köy günümüzde Bitlis’e bağlı Hizan ilçesiyle maden arasında bir yer olarak kaynaklarda geçmektedir. Kermas; bazen Kermes şeklinde kaydedilen bu köy günümüzde Bitlis’e bağlı Hizan ilçesiyle maden arasında bir yer olarak kaynaklarda geçmektedir. İbn Ezrak, Tarihü’l Fârikî, s. 59; Tufantoz, s. 21.

[31] Bâz: Doğan Kuş Şehbaz, Şahin, açık Ser-baz başı açık- canbaz canı ile oynayan kumarcı anlamlarına gelmektedir. Ferit Develioğlu, s. 74

[32] İbnül Ezraki, Tarihü'l Fârikîn ve Amid'in Mervanlılar Bölümü'nün Yayını, isimli çalışmasında detaylı bir şekilde açıklanması ve tahlili konusunu ve Bedevi Abdullatif Avad tarafından Arapça-İngilizce bir önsözü ile yayınlamış olduğu Kitab hakkında geniş bilgi için bakınız, Ali Sevim'in, VI.Türk Kongresi Ankara 20-26 Ekim 1961, s. 172-205

[33] el- Ezrak, Tarihü'l Fârikî, s. 49-50

[34] İbn'ü-l Esir, IX, s. 37.

[35] K.V Zettersteen,. "Mervaniler", mad. İA. MEB., VII, Eskişehir 1997, s.780-781

[36] İbn'ü-l Ezrak, Ahmet b. Yusuf b.Ali, Meyyafariki ve Amid Tarihi (nşr. M. E. Bozarslan), İstanbul 1975, s. 70.

[37] Claude Chan, Osmanlılardan Önce Anadolu Türk'leri (nşr. Y. Moran). İstanbul 1979, s.33; K.V Zettersteen,. "Mervaniler", VII, s. 780.

[38] Rene Basset, "Kürtler" mad. İA, VI, MEB, Eskişehir 1997, s.1095 (Bu maddenin yeniden gözden geçirilerek yazılması daha faydalı olacağı kanısındayım); Ayrıca Kürtlerin etnik kimlikleri hakkında tarihte bir çok araştırmacı yazar farklı görüşlere yer vermişlerdir. Bunlardan bir kaç; S. Ahmet Arvasî, Doğu Anadolu Gerçeği, Ankara 1992; Nazmi Sevgen, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri (Osmanlı Belgeleri ile Kürt Türkleri Tarihi), (Yay.haz. Ş.K.Seferoğlu-H.K.Türközü), Türk kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1982. Mahmut Rişvanlıoğlu, Doğu Aşiretleri ve Emperyalizm, İstanbul 1992.

[39] İbn'ü-l Esir, IX, s.36-37.

[40] Dipnotta geçen Ekrad; (Kürd kelimesinin çoğulu) kelimesini açıklayan İbn Ezraki'nin Meyyafarikin Tarihinin tahkikini yapan Bedevi Abdullatif Avad, şu görüşlere yer vermiştir.

1-Ekrad: Havazin-oğlu, Bekr-oğlu, Muaviye-oğlu, Sa'sa-oğlu, Amr-oğlu, Kürde nispet edilen kişilerdir.

2-Ekrad: Bunlar Amir-oğlu Müzeykıya, Amirin-oğulları diye isimlendirirler.

3-Ekrad: Bunlar Kıláb-oğlu, Kusay-oğlu Abduluzza-oğlu Esed-oğlu, Haris-oğlu, Zübeyir-oğlu, Hamid (Humeyid) denen Tarık-oğlu Humeyid-oğullarındandır. Bunlar Kevran-oğlları, olan Kevraniler ve Hezbaniler, Besneviler, Şahincaniler, Lecekler, Leviler, Dembeliler, Ruvadiler, Deysaniler Hakkariler, Humeydiler, Verkeçiler, Mervaniler, Celaliler, Şembekiler ve Cevbi Kabileleridir. Bu kabileler sayılamayacak kadar çoktur. Bu kabilelerin tamamı Fariste (İran) ikamet etmektedirler. (Bu bilgileri Makrizi'nin Suluk isimli kitabının C.I, s. 3'ten aldığını belirtmektedir.) Ayrıca yukarıda bahsettiğimiz bu kabilelerin hepsinin kürd kabileleri değil, Arap kabileleri olduğu tüm tarih kaynaklarında mevcuttur. İbn Erzak, s. 49

(el-Kerd: ferd vezninde boyuna denir. Unuk gibi boynun köküne denir. Kürd master olur; davar sürmek manasına veya düşmanın arkasından kovup gitmek manalarına gelmektedir. El-Kürd kafin zammesiyle insanlardan bir gruptur. El-Kürd'ün cemisi EKRAD gelmektedir. Bunların cedleri olan Kürd b. Ömer ve Muzeykıya b. Amir b. Essema ile benamlardır. Burada

mütercim şu açıklamayı yapmayı uygun görmüş Burhan tercümesine müracaat etmek daha faydalı olur. Kürd mansını diğer bir anlatımda da Debre mansınadır ki tarladan bir kıta-i ile mahduddur. Türklerde bir evlek mansına gelmektedir. Bir dönümden az olan bostanlara denmektedir.) Ebu Tahir Muhammed b. Yakup eş-Şirazi el-Firuzabadi, Kamus Tercümesi, (Ter: Asim Efendi), C.II, Bahriye Matbaası, İstanbul 1305, s. 6. Ekrad kelimesi: Tarihü'l İbn Verdi C.I, s. 96 da bahsettiğine göre "İranlılardan bir çok grup vardır. Onlardan bir tanesi dağlarda yaşayan Deylemliler dir ki dağların eteğinde yaşayan veya Acemlilerin köylüleri olduklarını söylerler" Ayrıca Farslardan bir grupta kürdlerdir.), Müterci Asım Efendi, Burhan-ı Katı, (Haz: M. Öztürk-D. Örs), Ankara 2000, s. 468 sayfadaki açıklamaya göre KURD: kelimesinin dört anlamı bulunmaktadır. 1-Kurd, Burd veznindedir. Bu isimle maruf dağı taifedir. Zahhak-i Seffak'ın omuzlarında çıkan yılanlara tame için rûz-i merre mutfağına tayin olunan iki adamın birini Kirmail nam şehzade ki aşçıbaşısı idi, hafiyeten azat edip kûh-i Demavend'e kaçırmakla onlar bir başkaca bir kavim olmuşlar idi. Hala kürt taifesi onların zürriyetlerindedir. 2- o zemindir ki ziraat için islah olunup etrafı hendek kesilmiş ola. Mezru tarlaya da denir. Hususen çeltik veya sebze ekilip bostan ola. 3- Göl talab manasınadır. Arabide şemer denir. Su ambarına ve masna'ya da denir. 4- Çoban, ra'i mansınadır." Zehebi, Murucuz-Zeheb ve Meadinil Cevher, II, s.122-123; Kürt cinsleri ve çeşitlerini başlangıçları noktasında insanlar değişik görüşler ileri sürmüşlerdir. Bir kısmı bunların Rebia b. Nezar b. Ma'd b. Adnandan olduklarını savunmuştur. Buna göre çok eski zamanlarda bunlar tek başlarına kalmışlardır. Dağlara ve vadilere sığınmışlardır. Onları buna götüren şey sertlikti. Oradan şehirlerde ve mamur yerlerde yaşayan Acem ve Farslara komşu olmuşlar ve onların lisanlarından etkilenmişler ve dilleri Acemce olmuştur. Ancak her Kürt çeşidine özel bir Kürtçe vardır. Kimi insanlarsa onların Mudar b. Nizardan geldiğini söylemiştir. Onlar Kürt b. Mürd b. Sasaa b. Hevazim'dendir. Çok eski dönemlerde Gassan ile kendileri arasındaki kanlı hadiseler sebebiyle tek başlarına kalmışlardır. Diğer bir görüş ise onlar Rabia ve Mudar'dandır. Su ve otlak aramak için dağlara sığınmışlar ve komşu oldukları diğer milletlerden etkilenerek Arapça'dan uzaklaşmışlardır. Kürtler hakkında başka ve farklı görüş vardır ki bu da şu şekildedir. "Süleyman b. Davud'un cariyelerine ilhak etmiştir. Buna göre Süleyman (a.s) mülkü selbedilip, münafik cariyeler üzerine cesed adındaki şeytan musallat olmuştur. Allah mü'min olanları ondan korumuştur. Münafik cariyeler ise O şeytanın peşine düşmüşlerdir. Allah mülkü Süleyman'a tekrar verince bu cariyeler şeytandan hamile kaldıkları çocukları doğurmuşlar. Bunun üzerine Hz. Süleyman bunları dağlara ve vadilere sürün demiştir. Onları anaları terbiye etmiş ve kendi aralarında evlenip, nesilleri çoğalmış, işte bu Kürtlerin nesebinin başlangıcıdır. Burada Mesudu kendi fikrini belirterek doğru olan bizce; Kürtlerin rabia b. Nezzar Arap soyundan gelişidir. Ancak kufe ile Basra arasında ki yerlerde yaşayan Şuhcan Kürtleri ve diğer Arap kabileleriyle Beni rabia karışımı özellikle Beni Mudar ve Rabia karışımı ortaya çıkmışlardır." İbn Verdî, Tarihu'l İbn Verdî, I, s. 96; İranlılardan bir çok gruplar vardır, onlardan bir tanesi dağlarda yaşayan Deylemliler dağların eteğinde yaşayan siviller vardır. Farslardan bir grupta Kürtlerdir. Bunlar Şehri Zûr dağlarında yaşarlar. Kürdlerin aslen Araplardan geldikleri halde sonra Nebatlaştırılmıştır. Yine Kürtlerin Acemlerin köylüleri olduklarını söylerler." Yakut el-Hamevi, Mu'cemu'l Bûldan, IV, s. 510, Kürd tekil kelimedir. Çoğulu Ekradır. Ekrad bir kabile adıdır. Ayrıca bir Kürd şehrinin de olduğu söylenir. Bu şehir Buyer adı verilen bir köydür. Ayrıca İstahri'nin kitabında Kürd'ün Eberkat şehrinden daha büyük bir şehir olduğu, bu şehirde fiyatlar daha düşük ve çok sayıda

köşk vardır. Kerder şehri de Harzem Türk bölgelerinden biridir. Bunların dili ne Harzemce'dir, ne de Türkçe olmayan başka bir dili vardır." İbn Kesir, el-Bidaye ve'n-Nihaye, Büyük İslam Tarihi, (Çev: Mehmet Keskin), I, İstanbul 1994, s.208; Hz. İbrahim düşmanları tarafından ateşe atılırken mancınık yapılması emredilmiş bu görevi Kürdlerden Heyzan isminde biri yapmıştır. Şeklinde bir ifade bulunmaktadır.

[41] İbn Haldun, Ebu Zeyd Abdurrahman, Tarih-ü İbn Haldun (Unvânü'l-İber ve Divân el-Mübtedai ve'l-Haber), IV, ? 1981, 410.

[42] el-Ezrak vel-Farikî, Tarihü'l Fârikî, s. 50.

[43] Aduddevle (Azud al-davla, Fenna Hosrav Abû Şuca b. Rukn al-davla) (936-983) Büveyhi sultanlarından biridir, M.Selıgsohn, "Aduddevle" mad. İA., I, MEB, Eskişehir 1997, s.142-143.

[44] Meyyafarikin: Diyarbekir'in Kuzeydoğusunda olan bir şehirdir. Bu gün Silvan adını taşımaktadır.V.Minorsky, "Meyyafarikin" mad. İA., VIII, MEB., Eskişehir 1997, s. 198 vd.

[45] Samsâm-üd-devle (Şamşam al-davla, Abu Kalicar al-Mazruban, (962-998) Büveyhilerden Azud al-Davla'nin oğludur. K.V Zettersteen,. "Samsam-üd-devle", mad. IA. X, MEB.,Eskişehir 1997, s.169.

[46] İbn'ü-l Esir,. IX, s.36-37.

[47] İbn'ü-l Ezrak, s.70.

[48] İbn'ü-l Ezrak,.s.71; İbn'ü-l Esir, IX, s.36-37

[49] İbn'ü-l Ezrak,.s.71-72

[50] İbn'ü-l Ezrak, s.71-72.

[51] M. Streck, "Tür Abdin" mad. IA. MEB., XII, Eskişehir 1997, s. 97-104

[52] İbn'ü-l Ezrak, s.73

[53] K.V Zettersteen,. "Bahaüddeve", mad. İA. MEB., II, Eskişehir 1997, s.223-224

[54] İbn'ü-l Ezrak, s.73; İbn'ü-l Esir,IX.s.51; Zettersteen,. "Bahaüddeve", II, s.223

[55] M. Sobernheim, "Hamdaniler" mad. İA., V/I, MEB., Eskişehir 1997, s.179-182

[56] İbn Haldun, IV, s. 410

[57] İbn'ü-l Ezrak,.s. 74; İbn'ü-l Esir, IX, s. 64; Zettersteen, "Mervaniler", VII, s. 781.

[58] M.Halil Yinanç, "Diyarbakır" mad. İA., MEB., III, Eskişehir 1997, s. 611; Beysanoğlu, s.

[59] Tufantoz, a.g.t., s. 22

[60] İbn Erzak, s. 56, Dipnotta: Nucumu'z-Zahire, V, s. 157'den naklettiğine göre Lekek veya Kek'in Mervan b. Kırsa olarak isminin geçtiğini nakletmektedir.

[61] Hasankeyf; Diyarbekir ile Dicle arasında en eski yerleşim yerlerinden biridir. Besim Darkot, "Hısn Keyfa", mad. İA., V/I, MEB, Eskişehir 1997, s. 452-454

[62] İbn'ü-l Esir, IX, s.65; İbn Haldun, IV, s. 410.

[63] İbn'ü-l Ezrak, s.77.

[64] Urfalı Mateos, Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), (Çev: Hrnat D. Andreasyan), TTK, Ankara 1987 s. 532'te yaptığı açıklamada Meyyafarikinde oturan büyük Arap emiri Nasruddevle'nin bulunduğunu ve Merva'nın oğlu, Ebu Nasruddevle Mervan soyundan, Diyarbakır (Amid), Meyyafarikin, Hısnıkeyfa ile bir çok yerleri Hamdanilerden sonra hakim olmuştur. Malazgirt, Hılat ve Arceş şehirleri ile Van gölünün şimali şarkisinde bulunan bütün bölgeleri de aldığını ifade etmektedir.

[65] İbn'ü-l Esir, IX, .s.65.

[66] İbn'ü-l Ezrak,.s.77-78.

[67] İbn'ü-l Esir, IX, .s.65-66; İbn Haldun, IV, s. 411.

[68] İbn'ü-l Ezrak,. s.78

[69] İbn'ü-l Esir, IX.s.66. İbn'ü-l Ezrak,.s.90; İbn Haldun, IV, s.411

[70] İbn'ü-l Ezrak,.s.91; İbn Haldun, IV, s. 411.

[71] İbn'ü-l Ezrak,.s.90-91.

[72] İbn'ü-l Esir, IX.s.66-67.

[73] İbn'ü-l Ezrak,.s.78-79.

[74] İbn'ü-l Esir, IX. s.66.;İbn'ü-l Ezrak s.93-94.

[75] F.Krenkow, "Kilab" mad. IA. MEB., VI, Eskişehir 1997, s. 805-806(Bir Arap kabilesidir)

[76] H.Dursun Yıldız, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, VII, İstanbul. 1988, s.91-92

[77] Yıldız, VII, s. 92

[78] İbn'ü-l Esir, IX.s. 182

[79] İbn'ü-l Esir, IX.s. 183-189; Yıldız, VII, s. 92

[80] İbn Haldun, IV, s. 411.

[81] Erzen; Doğu Anadolu'da bir şehir olup, doğusunda Siirt batısında Meyyafarikin (Silvan) bulunmaktadır. Streck, (Arif Erzen), "Erzen" mad. İA., IV, MEB., Eskişehir 1997, s.337-338.

- [82] İbn'ü-l Esir, IX.s.67; Zettersteen,"Mervaniler" , VII.s.781; İbn Haldun, IV, s. 411-412
- [83] İbn'ü-l Ezrak,.s. 90-91
- [84] İbn'ü-l Ezrak,.s. 92-93
- [85] İbn'ü-l Ezrak,.s. 95-97
- [86] İbn'ü-l Ezrak,.s. 98-99
- [87] İbn'ü-l Ezrak,.s. 110-115
- [88] İbn'ü-l Ezrak,.s. 108
- [89] İbn'ü-l Ezrak,.s. 109-110
- [90] İbn'ü-l Ezrak,.s. 159; İbn'ü-l Esir, IX-X, s. 67, 34
- [91] Azimî Tarihi, (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler: H. 430-538), (Çev:A. Sevim), TTK., Ankara 1988, s. 6; Mehmet Altay Köymen, Selçuklu Devri Türk Tarihi, TTK, Ankara 1989, 240.
- [92] İbn Haldun, IV, s. 413; M.Altay Köymen, Anadolunun Fethi, 1961 yılı Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi, Ankara 1962, s. 90.
- [93] Zettersteen, "Mervaniler" VII.s.781; Azimî Tarihi, s. 6
- [94] İmadaddin Alkatib el-İsfahani, İrak ve Horasan Selçuklular Tarihi, (Çev: Kıvameddin Burslan), İstanbul 1943, s. XLV
- [95] Köymen, Selçuklu Devri Türk Tarihi, s. 241
- [96] Azimî Tarihi, s. 6
- [97] Köymen,.s.91.
- [98] Köymen,s.91.
- [99] Köymen, s.96.
- [100] İbnü'l Ezrak.s.108-110; Claude Cahen, s. 43.
- [101] Selçuklularla ilgili geniş bilgi için bkz. Ahmed b. Mahmud, Selçuk-Name, I-II, (Haz. Erdoğan Meçil), İstanbul 1977.
- [102] Köymen, s.93.
- [103] İbn'ü-l Erzak, s.169-172.
- [104] İbnül Ezrak, .s.169
- [105] İbnül Ezrak, .s.162-163

- [106] İbnül Ezrak, .s.170-173
- [107] Yıldız , VII,. s.110
- [108] Ali Sevim, Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi, TTK., Ankara 1989, s. 36
- [109] A. Sevim-E. Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilat ve Kültür), TTK., Ankara 1995, s. 36-37
- [110] İbnül Esir, IX, s.488.
- [111] Sevim, Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi, s. 36-39
- [112] İbnül Ezrak, .s.175-175; Köymen, a.g.m.s.72.
- [113] Geniş Bilgi için bkz: Faruk Sümer-Ali Sevim, İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı, TTK., Ankara 1988
- [114] İbnul Ezrak, .s.182-185; Yıldız, VII,s.369-370.
- [115] İbn Esir, X, s. 78-81
- [116] A.Sevim, Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi, TTK, Ankara 1989, s. 91
- [117] Sevim, Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi, s. 9
- [118] A.Sevim, Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi, s. 93-94
- [119] A.Sevim, Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi, s. 95
- [120] Faruk Sümer, Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, TTK, Ankara 1990, s. 52-53
- [121] A.Sevim Yaşar Yücel,Türkiye Tarihi, Fetih, Selçuklu ve Beylikleri Dönemi.Ankara 1989, s.87, 90
- [122] İbnü'l-Adîm, Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb, Selçuklular Tarihi, (Çev: A.Sevim), Ankara 1989, s. 75; Sevim -Yücel,Türkiye Tarihi, Fetih, Selçuklu ve Beylikleri Dönemi, s. 203
- [123] Faruk Sümer, Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, s. 53, 68